

РЕЗУЛТАТИ ОТ ОБРАБОТКА НА НОВО ПОСТЪПЛЕНИЕ ОТ ОСМАНСКИ РЕГИСТРИ – РЕШИТЕЛЕН ТЛАСЪК В РАЗВИТИЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ОСМАНИСТИКА¹

Румен Ковачев

ABOUT THE RESULTS FROM THE PROCESSING OF NEW OTTOMAN REGISTERS – A DECISIVE IMPROVEMENT IN THE DEVELOPMENT OF BULGARIAN HISTORIOGRAPHY ON OTTOMAN STUDIES

Rumen Kovachev

Abstract: *This paper presents some major issues related to the preparation, negotiation process, the work of the respective scientific teams and interdepartmental exchange of unknown Ottoman documents between two of the richest archival repositories – the Ottoman State Archives to the Prime Minister (Istanbul, Turkey) and the Ottoman Archival Fund at the Oriental Department of the National Library “St. Cyril and St. Methodius” (Sofia, Bulgaria). Among the most important issues and topics for analysis are: Diplomatic-Palaeographic Characteristics (type of documents); amount of Ottoman documents received on agreed exchange and how to change the public and private perceptions of historical fact on the basis of the new information contained in them.*

Key words: *Ottoman documents, Turkey, Bulgaria, archive.*

Демократизацията на обществения живот у нас, от една страна, а от друга – отварянето на османските архиви, представляват двата основни фактора за появата на необходимост от нов прочит на редица паметни моменти от отечествената история. Особено място в този смисъл зае задачата, свързана с привличане на

¹ Става въпрос за вече четвъртвековната работа по планиране, подбор и резултати от реализацията на обмен на османски документи (преимуществено регистри) между опазените части от османския архивен фонд, съхранявани съответно в Истанбул – на подчинение на министър-председателя на Република Турция, и в София – Ориенталските архивни колекции при Националната библиотека. В Ориенталския отдел на Националната библиотека са получавани отделни образци (дори копия) на комплектни тимарски подробни (муфассал) дефтери (например сигнатура: Ор. отд., ОАК 213). Това обаче били инцидентни постъпления, при това трудно можели да бъдат въведени в употреба чрез цитиране, защото лесно могат да бъдат „засечени“. Това от своя страна води до дискредитация на съответния служител и т.н.

неизвестни досега извори, тяхната научна интерпретация и преоценка на такъв продължителен като времетраене и съдбоносен като реализация период, какъвто представлява епохата на османското проникване и господство на Балканите, в частност – по българските земи.

Настоящата разработка има за цел да формулира преди всичко някои основни въпроси, свързани с подготовката, преговорния процес, работа на съответните научни екипи според договор за условията за междудържавен и междуведомствен обмен на реципрочна основа² на общо взето непознати османски документи между две от най-богатите архивохранилища – Османски държавен архив към Министър-председателя (Истанбул, Р. Турция) и Османски архивен фонд към Ориенталски отдел на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (София, Р. България). Сред по-важните въпроси и теми за анализ са: дипломатико-палеографска характеристика (вид на документите); количество на получените по договорен обмен османски документи и не на последно място – как се променят обществените и личните представи за историческата действителност на основата на съдържащите се в тях нови сведения. Това са част от въпросите, които настоящото изследване ще се опита да обхване.

I. Необходимо предисловие. Несъмнено историците у нас постигнаха съществена промяна в представата не само на специално равнище, но и на ползватели, сред които например – многобройните радатели на краезнанието и родознанието, които се занимават с общата история на населените места през класическата османска епоха. Процесът на „преосмисляне“ не само на епохата на османска експанзия се съпровожда от разглеждане на ставащото с българите през вековете след това. По своята същност епохата на османското господство на Балканите представлява твърде противоречива. Тя обхваща половината от времето,

² Темите, свързани с планиране, подготовка и реализация на взаимно изгоден обмен на османски документи, без съмнение представляват отделна монографична разработка. Дори в помощ на изследователя са протоколи от заседания на създадената към Главно управление на архивите при МС комисия, имаща задача да съчетае „полезното с приятното“, т.е. да подготви съответната „доза“ от брой кадри, реализирани в отделни по вид документи или в пълнотата на съответните по вид регистри. Тук се прави опит за една първоначална оценка на постигнатите първоначални общи рамки. В края на краищата отварянето на османските архиви, в частност на османския архив в Истанбул, по-точно бързото развитие на османската палеография, историческа география и дипломатика, предизвика конкретна реализация на възможностите за създаване на частни колекции от османотурски документи (отново водещи са дефтерите). Може би тук е мястото да се подчертае, че при добро желание специалистите, които притежават подобни колекции, могат да представят подобен на тук представения опис, което би улеснило пътуващите до Истанбул ползватели дефтеролози.

в което българският народ има самостоятелно историческо битуване на Балканите и е пряко свързана с появата на огромно количество османски извори³.

Чрез съдържанието на онези от тях, които сега пристигнаха от Истанбулския османски архив, докосването до историческата истина, без преувеличаване, ставаше като че за първи път⁴. И това се дължи на факта, че изводите, до които достигнаха колегите, се основаваха на непознати досега османски документи и се оказваха достъпни, защото бяха „пренесени на светло“ чрез все повече преводи, най-вече на фрагменти от новопристигнали дефтери. И поради това, че нещата диалектически са свързани, едни открития предпоставиха ползването на нови и нови документи, новите документи извикаха на живот нови тези, отново документи, нещо, което позволи, от своя страна, да продължи процесът на новата историопис, на попълване на спиралата на нови „открития“, на сглобяване на отделните части от историческата истина.

Трябва да се отбележи, че за разлика от други области на историческото познание – например изчерпване на документалните свидетелства, които осветляват събитията преди появата на османците, т.е. за историческата съдба на българите от Средновековието или тези, от които черпим данни за Възраждането – османистиката и по-точно практическата дейност по издирване и издаване на османотурски документи навлезе и все още е в своя апогей. И следва да се знае, че българският османски архив притежава множество отделни фрагменти от средата и края на XV век, материали, които Истанбул съхранява в по-малка степен. С други думи новопридобитите документи ще свидетелстват по-пълно за историческата съдба на българите от Средновековието, или тези, от които черпим данни за Възраждането.

Почти регулярно се обнародват преводи на части от различни по вид регистри, на отделни части от регистри, което позволява всеки ползвател, бил той специалист османист или някой от десетките родолюбиви краеведи, да представи реални постижения и да оформи определени резултати при попълване на немалкото бели петна в историографията, посветена на класическата, за нас ранна османска епоха.

От съществено значение е фактът, че новият масив от османотурска документация породи „промени в целите, посоката и методите на историческото

³ Работата в османския архив в Истанбул преди демократизацията вероятно се е считала по-скоро за „специална“ задача и привилегия на изключително тесен кръг от специалисти. Днес, благодарение на размяната при нас са налице повече от 20 000 кадъра, обединени в 171 дефтера, в огромната си част непознати на османистите у нас дори до края на XX столетие. Макар и с различен ефект (приблизително 2000 кадъра са „повторно“ заснети вследствие от недотам последователно отношение от наша страна), основните елементи на османския кадастър вече са достъпни за изследователите.

⁴ Моментите на откривателство следват ден след ден, въпреки че работя с тези, близо 200 дефтера, повече от две десетилетия.

дирене“. Например появиха се теми за работа, смятани досега за маловажни на фона на „героичните политически и граждански сблъсъци“. Появи се оправдан интерес при изследване на наглед твърде тривиални въпроси, свързани с трудовата дейност и ежедневието на българската, а и на мюсюлманската рая. Фактът, че в научно отношение съществуват достатъчно допълващи се изследвания на общата политическа история на държавата, на параметрите на военни стълкновения и държавно-административно устройване, конкретика във военното строителство и др., от една страна, и новополучените документи, от друга, промени изследователския интерес. Сега на дневен ред излязоха теми, свързани с различни страни от ежедневието на попадналата в нова, непозната и по-скоро враждебна социална, правна и духовна (религиозна) среда българска рая. Българският народи, отделни негови представители едва ли са си давали сметка за предстоящото им многовековно, повсеместно битуване в достатъчно чужда среда; на свързаните с това закъснели процеси на развитие, реално закъснение в процеса на формиране на националния идеал и неговата връзка с българския бит и начин на живот, и редица други.

В същото време обнародването на османските дефтери независимо от създадените за това условия позволява надлежна проверка на това как се е справил изследователят с така поднесенния първокласен изворов материал – в момента или в обозримо бъдеще. Без да се превръща в самоцел не само проверката, а и постоянното попълване с нови данни на масива от османска документация от страна на всеки подготвен анализатор на сведенията от османския кадастър, очевидно повишава стойността на историографските изводи и съответния коментар, изготвени върху тази разширена документална основа.

II. Документална основа на османския кадастър. Оказа се, че новооткритите османски извори до такава степен надминаха очакванията, щото станаха причина развитието на представите за историческата картина почти във всички области от общественото, стопанското и културното развитие не просто да се допълни мимоходом чрез споменатите документи, разпръснати както във времето, така и в пространството на българската народност. Вече не бе достатъчно да се нанесат „някои корекции“.

Несъмнено българската османистика в лицето на изявените си лидери от периода на 60-те до края на 80-те години на XX в., макар и доста несигурно от идеологическа гледна точка, стоеше на „здравя“, политически обосновани позиции. Но сега съвсем не бе достатъчно чрез едно, дори и всеотстранно подготвено осъвременяване на утвърдени в годините историографски тези, да се преодолеят трайно битуващи в нашата, респективно ползваните и от наши и от съседни школи, исторически несъответствия (митове). Редно е да се отбележи, че примерите за споменатите „несъответствия“ тук са достатъчно, но в същото време не всички са свързани с недобросъвестна работа или несъмнено идеологизиране на процеси и

явления от близкото ни минало. Дори правилно е да се каже, че само в изолирани случаи може да се говори за чисто политическата употреба на историята⁵. Някои от тях, като например тезата за значителни демографски загуби по време на османското нашествие, са плод на недостатъчно извори или на тенденциозно подбиране, историографски изследвания и направените изводи.

Документалната лавина, образно казано, помете редица прегради, при което, на първо място, значителният ѝ обем, от една страна, и видово разнообразие, от друга, обективно наложи на необходимостта да се гради представата за историческата действителност, особено що се отнася до етническите и демографските процеси, от самото начало при задължителното привличане в работата на всички възможни за определена територия или/и епоха османски документи⁶.

Освен всичко останало архивните материали не просто „объркаха“ нещата, новите историческите факти, извлечени от постъпилите османотурски документи, в много случаи решително „обърнаха“ представите за историческата ни съдба за

⁵ През годините, отминали от времето на първата „вълна“ от новопридобити османски документи, определено може да се каже, че бяхме свидетели и на ефекта на махалото. В някои случаи наличието на несъответствия между битуващите в научната среда историографски изводи и придобитите османски свидетелства бяха упорито заменени с нови по вид и характер несъответствия (митове), но с обратен знак.

⁶ Вярвам, четящите тези редове ще разберат технически невъзможното представяне тук на разширен вариант за оценка стореното устройване от страна на османската управляваща върхушка. Управление на държавния механизъм на различни нива – от управленски решения от страна на великия везир през шериатското законодателство та до практическата му реализация от обикновеното трудолюбие на обикновения човек, „от раята“. На пръв поглед все действия в унисон с идеята по осигуряване спокойна среда за най-общо „развитие“ на елементите от на практика постоянно усложнена социално-производствена среда“.

Вярно е обаче например, че времето на султан Сюлейман I (1520–1566) и почти целият XVI в. са време на относително спокойна „обществено-политическа“ обстановка, респективно налице били благоприятни условия за развитие на производителните сили и производството на блага, най-общо казано. В тази връзка нормални или дори увеличени в сравнение например с десетилетията на нестабилност и обикновена ежедневна несигурност по време на османската военна експанзия на Балканите били възможностите за нормално за времето си демографско развитие, т.е. раждане и отглеждане на потомство. Същността на негативното влияние на османската действителност по българско се корени не в т.нар. „зулуми“ (в „цивилизована“ Европа те са значително повече), а в наложения различен, достатъчно изкривен от естествения модел на целия социокултурен спектър, и най-вече продължителен по време път на историческо развитие на стопанството и обществените отношения в средновековна България. През вековете подобно наслагване на количествени различия в развитието на тези процеси води до по-малко или повече съществени качествени промени в сравнителен план и в контекста на общоевропейския цивилизационен избор.

немалък период от близката ни история⁷. Разшири се кръгът от въпроси, които очаквах отговор. Всичко това налагаше спешна работа по планиране и организация на академично издаване по вид и хронология на най-ценните от историографска гледна точка паметници.

Процесът на издаване на български език на един „нормален“ като обем, т.е. приблизително около 800 страници, османотурски текст, комплектуван (съдържащ както описи на имената на населението, което попълвало приходи към тимарите, така и имената на мъжете, които плащали данъци към вакъфите). Освен това често към този „универсален справочник“ прибавяли специализираните категории от местното население (например войнуци).

Стана ясно, че по характеристика съставянето на османски регистър представлява „скъпо струваща“ задача. В нея преди векове били акумулирани важни съставни изисквания, сред които подготвен(и) специалист(и), достатъчно работно време, създаване организация на работата. Не по-малко усилия и средства са нужни за привеждането във вид за повсеместно ползване на същия този регистър в днешно време. Към това следва да се прибави освен споменатите преди това особености съвременна организация на научната обработка и решаването на конкретно полиграфско изпълнение на изданието. Поради това се създава непосредствена и научно аргументирана връзка между такъв невероятно полезен източник и възстановяване конкретиката на историческото ежедневие. При това на едно непознато досега, така да се каже, битово равнище. И още споменатото положение представлява и пряка зависимост между натрупването на нови свидетелства от османските дефтери и историографските достижения, така и за отделни, не така комплексни документи. Вече стана въпрос, че поради липсата на средства и научен ресурс за издаване на големите дефтери, чрез отдадените по-малки по вид и обем се решава, поне на този етап, чрез издаването на по-малки като обем и тематично разнообразие описи⁸.

Несъмнено българската османистика в лицето на отделни нейни представители, за отбелязване от всички поколения, бързо и сравнително ефективно използва благоприятното политическо и конкретно научно установяване и развитие на връзките на османския архив при Националната библиотека в София и

⁷ Тук е мястото да споделя, че успоредно с попълване на „държавната колекция“ от подбрани описи от различен вид, място на описание и време на съставяне, усилено се попълваха и попълват някои частни колекции, формирани според интересите и подготовката на съответния специалист. Може би тук е мястото да предположим и предложим създаването на единен архив.

⁸ Освен това трябва да подчертаем, че Видинският санджак може да бъде определен като пример за документално „покрита“, що се отнася до отлагане на документи на местните държавни и съдебни органи. В това число военноорганизирана и административно закрепена територия, размер на данъчната политика, що се отнася до количествата дефтери от XV и XVI век, обнародвани преди споменатата договорна размяна на копия между османските архиви на България и Турция.

Османския архив в Истанбул. Вярно е, че в началото работата бе подчинена не на необходимостта от обнародване на български език на извори от ранната, т.нар. класическа османска, не така далечна епоха, от една страна, а от друга, в попълване на видовото им разнообразие и отговор на конкретни историографски нужди. Това не се случи с пълна сила и в достатъчно количество за документите от епохата на Танзимата предвид не само на организационно-техническите промени в страната след ноември 1989 г.

На практика в последното десетилетие сме свидетели на нов, втори, ако може да се определи така, документален ренесанс, при това сравним само и единствено с наистина научно обусловено начало на използване на османските извори в конкретните исторически изследвания. Все повече специалисти както историци сред османистите, така и филолози, „преминали“ от полето на филологически (палеографски) занимания с богатата ни османска архивна колекция към историографски поглед върху споменатите многократно преди като „тъмни векове“ от родната история, последователно решиха и решават въпросите на практическата им оценка и превод на български език с цел използване от научна гледна точка, в превръщането им в необходимо, но и достатъчно условие в историческото изследване и награда за усилията ни за достоверни отговори на въпроси от историческата действителност от втората половина на XV и началото на XVII век⁹.

Нашите учители водиха подготовка, която изискваше не просто усилия по обработка на османотурските документи, а „натрупаният емпиричен историографски ресурс“ да се филтрира чрез споменатите извори. Така се наложиха основни методи на работа с отделните видове османски текстове в качеството им на исторически извор. А поради факта, че се работеше на едно практически „неразработено поле“, резултатите не закъсняха.

За целите на настоящата публикация е важен и следният извод. Постепенно в последните 20 години в работата с новопристигналите османски архивни материали се утвърди и разви методът на статистическата им обработка и последната придоби завършен вид. Разбира се, успешните статистически обобщения, въобще аритметични операции с отделни числа, играеха ролята на обединяващото звено в достигане до еднотипни и от тогавашна, и от днешна математическа гледна точка обобщения. Ако изключим на места прокрадващото се субективно отношение към възможността да се включат данните от новите тимарски и други по вид описи в

⁹ В действителност значително по-често в българската османистика се наблюдава „обратният“ преход в научното развитие – от надлежната историографска към системната палеографска подготовка. Пример в това отношение представлява кариерата на проф. Цв. Георгиева, доц. д-р С. Иванова, доц. д-р Р. Градева, доц. д-р С. Първева и др., докато най-общо по първия път на развитие „се движат“: проф. д-р Грозданова, проф. д-р С. Кендерова, проф. д-р Радусев и др. Периодично научната общност получава пълни и аналитични наблюдения върху цялостното развитие на българската османистика [Грозданова, Е. 2005, с. 97–157].

една статистическа система, последните повсеместно се „сумират и обобщават“ според важността и значението им на непознати досега исторически свидетелства.

И веднага следва да се подчертае като цяло в работата върху тях като носители на статистическа информация се откриха ред предимства, но в същото време бяха преодолени някои несъвършенства породени не само от начините на съставяне на османския кадастър, но и конкретната обстановка, при която се съставяли финансовите документи. Пример в това отношение са двете от общо седемте части от голям съкратен (иджмал) дефтер, съставен за кратко време в първите години от управлението на султан Сюлейман I (1520–1566). В него значителна част от изнесените данни за редица санджаци от територията на еялета Румили не били новополучени, т.е. не били събрани „на терен“ след последователна работа на командированата от тогавашното Министерство на финансите (Дефтер хане-и амире) нарочна описна комисия, а представлява почти повсеместен пренос на синоптични данни от най-близкия по време на съставяне подробен (муфасал) регистър [Ковачев, Р. 2009, с. 125–145].

Очевидно всяко ново обнародване на извори от османската епоха уплътняваше и продължава да променя представата за историческата действителност, особено що се отнася до периода на класическата епоха от историята на османската държава – втората половина на XV – началото на XVII век.

Значителното усъвършенстване на методите на работа с данните от османския кадастър респективно, надеждните статистически резултати, бяха приети и от етнологи, езиковеди, фолклористи, социолози, в последно време и краеведи. Както у нас, така и в чуждата историография се създаде определен набор от проверени методи на работа с османските извори, на първо място, с османски регистри, определена и постоянно попълвана база данни. В тази връзка изглежда почти непонятно юнашкото доверие, на което са се радвали основни научни изводи, „ръководни“ за българската историография до 90-те години на XX в. – постулати, постигнати при липса или екзотично възприемане на османските извори. Твърде неприемливи примери за това са историографски аксиоми, чието политически мотивирано използване не можа да покрие научната им несъстоятелност. Със сигурност вече забравихме, че вековете османско господство на Балканите били „тъмен и мрачен исторически период“; не срещаме опити същността на стопанското и културното развитие на средновековните ни общества, попаднали по логиката на по-глобални исторически причини в една общо доминирана от османците държава, да се представят като непрогресивни, предвид неблагоприятната правна и религиозно обусловена и икономическа, и културно-битова среда в османската теократична държава.

Сравнително успешно бе преодоляно още по-негативното в оценката на икономическото и стопанското състояние на балканските общества както през класическото османско средновековие, така и през Възраждането да се определя като функция от верски и стопански конфронтационни системи – своеобразен

върх в „азиатско-религиозния“ контекст на развитие, донесен тук от османските завоеватели. Днес голямата част от споменатите „недоразумения“ в историографския анализ са изяснени, в повечето случаи – и обяснени, а някои от изводите се превърнаха в постулат за изследвачите.

Немалка част от работата ми с непознати досега данъчни описи завършваше с изводи за характера на заварената от османците инфраструктура, съдбата на местното население и селища по време и след военните набези. И това нямаше как да бъде избегнато или идеологически детерминирано, защото няма как да разгърнеш определен регистър от края на XV или началото – средата на XVI в. и да обясниш наличието на стотици поселения, населени със стотици и хиляди български домакинства, сумарен, огромен за мащабите на времето обем от зърно, месо, кожи, дървен материал, различни селскостопански продукти, производни на металургичните центрове, добавената стойност чрез данъците и митата от търговската дейност¹⁰.

Османските дефтери показват най-пълно не само как се е стекъл животът на останалите в овладените от османците земи българи, но какви били до голяма степен икономическите измерения на доосманското българско, балканско общество. В резултат на това през годините установих наличието на стотици, немалки по численост селища, които не само преживели „без тежки поражения“ военната експанзия, но на практика промените, които настъпили, все още не оказвали решаващо влияние върху естеството на ежедневието на техните обитатели¹¹. Една значителна част от тях останали не само встрани от преки военни действия и военни стълкновения, но и встрани от посоката на военните походи. Много скоро техните обитатели възстановили, доколкото все пак такива глобални за ежедневието им събития като промяна на държавното управление, загуба на основата на политическата система – собствената държавна идентичност и неговата реализация от страна на друговерци, всичко това оказвало влияние върху начина им на живот.

В един сравнително кратък срок обаче и особено случилото се след пренасянето на военните сътресения отвъд етническите ни предели позволява установяването на новите дадености, т.е. българите вече били без върховния суверен, без собствения връх в структурата на държавната пирамида, но въпреки това опазили своя човешки потенциал, традиции и култура. Като такива тези поселения, мезри, манастири, проходи продължили да съществуват и развиват като субекти и обекти на българската материална и духовна култура, на дър-

¹⁰ Разбира се, особено място тук заемат не само данните относно завареното от османците, усвоено от местното население през вековете производствено пространство.

¹¹ Значителната част от тези изследвания, в част от които акцентът е поставен върху ситуацията на територията на Видински санджак, колегата Градева обнародва първо на български език, тук представям сборника с посочените изследвания, вече събрани на едно място [Gradeva, R. 2008].

жавната структура¹². Това се потвърждава чрез редица примери от развитието на селищната система и най-общо на регионалната инфраструктура в тогавашните етнически предели – видно от нейното регистриране с ускорени темпове, най-вече интензивното ѝ довършване през XVI в.

След последната четвърт на това столетие дефтерите не свидетелстват за значими промени в селищното устройство, нещо, което се наблюдава чрез различни изменения и измерения за области на стопанския и обществен живот – османската държава преминала своя апогей на функциониране при житейски проверена държавно-правна регламентация, структурирано държавно и по-точно административно и военно устройване и строителство.

Разработването на първите от новите описи, както стана ясно, лавинообразно предизвика отварянето на следващи, сходни или различни по своя вид, време на съставяне и местоположение. В османската историография, образно казано, „избухна“ интерес към османския кадастър, към съдбата на отделни или група населени места, и конкретно към населението, след попадането му в османската военноадминистративна система. При това интересът е конкретно легитимиран и неговото начало всеки може да открие в периода XV – края на XVII в. В качеството ми на непосредствен участник в този дълго очакван прилив на нови документи, мога да споделя – мало и голямо, без да се зачитат „законите на историческата реконструкция“, предполагайки бързо и лесно справяне с османската палеография, се втурна към придобиване на информация от новополучените от Р. Турция османски регистри (а някои колеги към самия Османски архив в Истанбул). Времето и създаването се положение създаде нуждата да се отдаде дължимото на потока от нова информация, да се отнесе с внимание към хилядите страници извори, респективно към очакванията на много хора, имащи различна подготовка, оставили за края на активния живот, трупани с години мечти за пресъздаване „правдивата картина“ на „турското робство“ и породените от „новите дефтери“ научни съмнения и страсти¹³.

¹² Една част от въпросите в теоретичен план са разработени от д-р Р. Градева в поредица от статии и студии, посветени на кадийската институция и местното административно устройване и представени общо в [Gradeva, R. 2004; Градева, Р. 1988, с. 45–65].

Несъмнено, интересите ми, свързани с поселищното развитие, съдбата на стоци български поселения и тяхното население, насочиха скромните ми усилия в издирване на поредица от факти сред видовото разнообразие от османски описи, в анализ и оценка на станалото и ставащото в българските етнически предели през споменатата епоха [Ковачев, Р. 2006 а, с. 32–52; Ковачев, Р. 2006 в, с. 11–27; Ковачев, Р. 2005 б, с. 232 и сл.; Ковачев, Р. 2007 в, с. 83–123; Ковачев, Р. 2006 б, с. 20–48; Ковачев, Р. 2007 а, с. 238–258; Ковачев, Р. 2007 б, с. 217–231; Ковачев, Р. 2004, с. 116–137; Ковачев, Р. 2005 а; Ковачев, Р. 2005 в, с. 345–365; Ковачев, Р. 1993].

¹³ Вече не знам по кое време започна приема на молби от стотици ползватели на османския кадастър, колко и какви справки са изготвени през последните две

Заедно с илюстриране на промените, настъпили в балканските средновековни държави след установяване на османския административен и правов ред, значителният обем от нова статистическа информация ще може да се използва особено ефективно като „определен вид еднородни сведения“. Например, освен че можем да извлечем сумарен вид на десетъците върху зърнените храни от селища, мезри и манастири в една каза, данните могат да се осмислят и в контекста на политическата история, например доколко тези зърнени храни задоволявали жизнени потребности на местните жители, но и съвременен на документите ракурс при сравняването на „производствената“ и продоволствената политика, както и да се отговори на въпроса как се е отразявала политическата ситуация в икономиката на отделни исторически и географски области – т.е. как се променяла демографската картина, етнодемографската и селищната ситуация вследствие на отделни по-големи или по-усъвършенствани селскостопански производства, каква е била ролята на климата.

От XV в. насетне в селата на бъдещите балкански еялети Румелия и Босна живеели не само селяни и занаятчии, представители на специални категории население, имащи юридически закрепената, усвоена от столетия територия чрез българи, сърби, власи, арнаути, гърци, а вече османски поданици, задължени често

десетилетия при работа с „новите“, близо 150 комплексни и непознати описа. Естествено началото бе посветено на най-„болните“ въпроси на историческата памет и конкретна етнодемографска ситуация. Следващо място „заеха“ новите сведения за обособени региони от българските етнически предели, отделни селищни системи и османската данъчна практика. Последва подобно действие с обширни региони и редица селища от територията на Никополския санджак, Североизточна България, Родопите и къде ли не. Ползвателите изучават основните принципи на съставяне на първокласните сведения от новите дефтери днес. Стана така, щото днес без това изворово богатство не може да ратува за обективност нито едно историческо съчинение, независимо от неговите характер и цели. Днес „кадастър“ използваме за обозначаване „съвкупността от основни данни за **местоположението, границите и размерите на недвижимите имоти** на територията на Република България, набирани, представяни, поддържани в актуално състояние и съхранявани по установен от реда Закон за кадастъра и имотния регистър“. За класическия османски период можем да прибавим включването имената на стопаните и данъчните им задължения.

Библиографският преглед на разработките, посветени на османското минало на Търновско царство, би изчерпил една отделна разработка. Конкретни работи са посветени на османските извори, границите, мястото на санджака в османската стопанска, военна и административна система. Поредицата научни издания на османски извори е причина Никополският санджак „да се появява“ „задължително“, конкретно като историческа аксиома в поредица от обнародвани у нас и в чужбина на стопански, социални, етнодемографски и поселищни изследвания [Мутафчиева, В. 1994; Цветкова, Б. 1956; Тодоров, Н. 1975; Димитров, С. 1968; Димитров, С. 1973; Гандев, Х. 1989; Георгиева, Ц. 1999; Никополската битка...; Градева, Р. 1993; Имбър, К. 2000, и редица др.].

с различни от предходни времена правни, подчинени на системата милет, но преди всичко привнесени верски и традиционни наредби. Само който не се е докосвал до османския кадастър трудно ще приеме, че последният предоставя често единствените сведения за съответното селище, пристанище, укрепление, проход, как прецизната им обработка при необходимата концентрация ден след осветлява например други периоди от родната история или дори конкретната социална и политическа действителност¹⁴.

Избраният метод на работа се превърна в способен да предлага реално нови „открития“, различни от дълго налаганите и съобразявани по разкриване особеностите на инфраструктурата, която била разпространена в старите български държавни предели. Той по естествен начин показва, че при появата на османците картината съвсем не е била такава, че да предопределя наличие на демографска катастрофа, да предопределя изчезването на българския народ и на базата на все по-стесняващото се демографско възпроизводство, постепенното негово изчезване.

Българските селяни и занаятчии, които формирали българската народност, далеч преди появата на османците от Вардар до устието на р. Дунав и след успокояването на вълната на завоеванието, тази народност на само не била на предела на оцеляване, а се оказала достатъчно жизнеспособна и с определено равнище на производствено-технически възможности да се справи с преселнически движения и етнодемографски промени. И когато османската експанзия преминала през Проливите и се отправила към благодатните земи на Балканите, стоиците български селища не само „удържали“ негодите на подобна перманентна среща на различни култури, на непосредствен контакт със завоевателя, но и скоро се превърнали в обект на новото държавно устройство.

Още тук може да се каже, че посредством „идващата“ от дефтерите логика на историческите процеси, в края на XIV и особено в първата четвърт на XV век бе затвърдена прокрадващата се в историографията представа за това, че тези, условно определени като западни части на Търновското царство, били по-гъсто населени с българска рая, християнско население, имали по-добра вътрешнокомуникационна структура в сравнение с Централна Северна България.

Особено показателна в това отношение била съдбата на онази обширна земя, днес част от Североизточна България, овладяна от войните на хан Аспарух преди повече от 700 години, и по-точно източната част на Шишмановото царство (бъдещите кази Шумен, Разград и Търговище). Доколко подобно допускане би

¹⁴ Част от тях, особено онези, които се отнасят до историко-демографската картина в Родопите общи изследвания, както и такива, посветени на дн. гр. Дьовлен, Чепинската котловина и нейните обитатели, Варна, казата, Берковска каза, Кюстендилския санджак, отделни нахии от голямата каза Филибе и редица др., дори не са посветени на ситуацията в казите и нахиите на Никополския санджак [Ковачев, Р. 1996, с. 220–244; Ковачев, Р. 2004, с. 116–137; Ковачев, Р. 2005 б, с. 232–234; Ковачев, Р. 2007 в, с. 83–123; Ковачев, Р. 2007 а, с. 258, и редица др.].

имало своята стойност и без наличие на османски извори представлява система от дадености от всякакъв практически или научно практически характер – западните райони на най-голямото сред българските царства били разположени върху обширни територии с усвоени земеделски похвати, занаятчийски техники, големи за времето си поселения и установена инфраструктура. Може да приемем, че това е първата, основната част, на която се изграждала и държала османската държава в Румелия, в годините след падането на Константинопол, във всеки случай поне до битката при Лепанто (1571 г.).

Санджаците София и Видин можем да класираме на следващо място в стратегията на османската инвазия, що се отнася до ранния XV в. Много скоро обаче в стратегически план, и по-точно според размерите на техния военно-инженерен и стопански ресурс, в процеса на подготовка и водене на военни действия, централните територии на Търновска България (разделена, както се оказва, от страна на османците на два санджака) „били изместени“ от санджаците София и Видин [Ковачев, Р. 2008, с. 54–72]¹⁵. Много скоро обаче те „изместили“ Никополския санджак като главен санджак по българските земи и предвид стратегическите направления на османското напредване към централната част на Европа, се превърнали в решаващи, в стратегическо и продоволствено поле на военните походи [Радушев, Е. 1997, с. 187–215].

Таблица 1. *Списък на документи от Ориенталския отдел по сигнатури, по реда им на постъпване на различни носители, според резултатите от обмена на османски архивни материали между Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ София, България и Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Истанбул, Турция*

№	Сигнатура	Брой кадри	Дата на постъпване	Вид	Бележки
1	TD 26	83	23.02.1994	Тимарски опис	¹⁶ ...
2	TD 130	312	„	„	–
3	TD 317	51	„	Доганджийски ¹⁷	

¹⁵ Въсъщност, когато се правят сравнения между еднакви по вид параметри, например демографски потенциал – гъстота на населението – гъстота на селищната система, може ясно да се открие разликата между тези параметри, „измерени и изнамерени“ за централните кази на Никополския санджак и териториите на новите санджази София и Видин.

¹⁶ Части от регистъра са обнародвани от Мария и Григор Бойкови. Значителна част са използвани в поредицата от научни справки, изготвени от Р. Ковачев, Е. Радушев. Поредицата от дефтери, получени на тази дата в НБКМ са представени в анотиран вид у [Радушев, Е., Ковачев, Р. 1996, 234 с.].

¹⁷ На практика единици са описите, от които може да се извлекат „чисти“ сведения, посветени на строго фиксирани, отделни елементи от стопанската, демографска или военната действителност.

4	TD 370	304	„	Тимарски и др.	¹⁸ ...
5	TD 664	44	„	Тимарски и др.	—
6	TD 382	454	„	Тимарски и вакф	¹⁹ ...
7	TD 416	358	„	„	Също
8	TD 542	290	„	Вакфски и др.	—
9	TD 775	107	„	Авариз	—
10	TD 718	406	„	Тимарски	Също
11	TD 541	316	„	Вакфски и др.	—
12	TD 771	162	„	Авариз	Също
13	TD 20	154	„	Вакфски и др.	—
14	TD 74	111	„	Тимарски и др.	—
15	TD 172	185	„	Военен	—
16	TD 185	78	„	Вакфски и др.	
17	TD 222	54	„	Военен	—
18	TD 236	326	„	Тимарски и др.	Също
19	TD 240	141	„	Вакфски и др.	„
20	TD 309	38	„	„	—
21	TD 341	52	„	„	—
22	TD 354	37	„	Юруци	—
23	TD 409	306	„	Тимарски и др.	Също
24	TD 403	522	„	„	„
25	TD 439	171	„	„	„
26	TD 566	350	„	„	—
27	TD 701	366	„	Хасове и др.	—
28	Şikâyet N 77	104	„	Заповеди и др.	... ²⁰
29	Şikâyet N 29	170	„	„	—
30	Şikâyet N 1	107	„	„	—
31	Rumeli Ahkâm Defteri N 6	199	„	„	—
32	TD 3	245	„	Тимарски и др.	Също
33	Muhallefat Defteri N 2461	24	„	Частни имоти	—
34	Mefkufat Kalemi N 2873	55	„	Авариз	Също
35	Mefkufat Kalemi N 2596	202	„	Авариз	„
36	Mefkufat Kalemi N 2559	22	„	Джизие	„
37	Mefkufat Kalemi N 2591	164	„	Авариз	„
38	Mefkufat Kalemi N 2771	12	„	Евляди фатихан	„
39	Mefkufat Kalemi N 2790	12	„	Авариз	„

¹⁸ Наскоро дефтерът бе обнародван – бе подготвен и публикуван „нормализиран“ текст на регистъра 370 от колегите в съседна Турция [370 NUMARALI MUHÂSEBE-İ, 2001].

¹⁹ Информация или части от регистъра са обнародвани на български език от следващото поколение османисти, работили в Ориенталския отдел или звената на БАН: Е. Радусев, Р. Ковачев, С. Иванова, К. Мутафова, С. Първева, О. Събев и др.

²⁰ Основна част от съдържащите се в шикает дефтерите материали са влезли в научна употреба благодарение работата на доц. С. Андреев.

40	Maliyeden Müdevver N 11	324	„	Тимари и др.	„
41	Bulgaristan ve AMTZ 04	607	„	Отделни документи	—
42	AMTZ 04 Belgeleri	427	„	„	—
43	AMTZ 04 Belgeleri	590	„	„	—
44	Vakfiyeler ve Irade Bulg.	386	„	„	—
45	AMTZ 04 Belgeleri	533	„	„	—
46	AMTZ 04 ve Vakfiyeler	439	„	„	—
47	TD 143	142/- ²¹	19.11.199 ²²	Хасове и др.	—
48	TD 494	400/384	„	Тимари и др.	Също
49	TD 729	587/270	„	„	„
50	TD 467	115/-	„	„	—
51	TD 77	420/-	„	„	Също
52	TD 120	174/-	„	„	—
53	TD 224	31/-	„	Военни	—
54	TD 452	177/173	„	Тимари и др.	—
55	TD 539	364/-	„	„	Също
56	TD 7	363/326	„	„	„
57	TD 167	312/263	„	„	„
58	TD 50	142/-	„	„	—
59	TD 597	54/-	„	„	—
60	TD 160	117/-	„	Тимари и др.	Също
61	TD 986	298/155	„	Тимари, вакфи, др.	—
62	TD 625	352/177	„	Акьнджии	Също
63	TD 722	421/206	„	Тимари и др.	—
64	TD 70	143/-	„	„	Също
65	TD 498	343/334	„	Вакфи и др.	„
66	TD 311	59/-	„	„	„
67	MAD ¹ 14 ²³ 14917	27/-	„	Джизие	„
68	MAD 3604	101/-	„	Авариз	„
	2	3	4	5	6
69	MAD 4023	199/- ²⁴	„	Джизие	Също
70	MAD 3431	93/-	„	„	„
71	MAD 1196	81/-	„	„	„
72	MAD 14892	4/-	„	„	—
73	MAD 14982	18/-	„	„	—
74	MAD 2994	134/-	„	Джизие	—
75	MAD 1529	27/-	„	„	Също
76	MAD 236	56/-	„	„	—
77	MAD 525	28/-	„	Тимари	Също

²¹ Числото след наклонената черта отразява действителния брой на кадрите, след проверка в София.

²² Датата на протокола, подписан в Истанбул от колегата Р. Градева.

²³ Очевидно става въпрос за известната по-горе сигнатура Maliyeden Мыdevver.

²⁴ Тук и в редица други описи не посочвам наличието на празни страници в структурата на документа.

78	MAD 1523	15/-	„	Джизие	„
79	MAD 1272	20/-	„	„	—
80	ML.VRD.CMH 210	145/-	„	„	—
81	ML.VRD.CMH 1523	34/-	„	?	
82	D., CZD 26015	4/-	„	Данък върху овце	—
83	Maliyeden Müdevver 3506	9	11.02.1999 ²⁵	Джизие	Също
84	Maliyeden Müdevver 3492	44	„	„	„
85	Maliyeden Müdevver 3763	62	„	„	„
86	Maliyeden Müdevver 2442	98	„	Авариз	„
87	Maliyeden Müdevver 1244	69	„	Джизие	„
88	Maliyeden Müdevver 1403	16	„	„	„
89	Maliyeden Müdevver 1203	29	„	„	„
90	Maliyeden Müdevver 5323	26	„	„	„
91	Maliyeden Müdevver 3658	50	„	„	„
92	Maliyeden Müdevver 2740	95	„	Авариз	„
93	TD 21	105/-	5.04.2000 ²⁶	Военизирани	—
94	TD 632	122/-	„	Тимари и др. ²⁷	—
95	TD 145	79/71	„	„	—
96	TD 385	214/-	„	„	Също
97	TD 821	212/106	„	Зеамети и др.	Анадол
98	TD 433	530/-	„	Тимари и др.	—
99	TD 220	7/-	„	„	—
100	TD 566	350/-	„	„	Повторен
101	TD 126	138/-	„	„	Не се чете
102	TD 215	113/-	„	„	—
103	TD 651	239/-	„	„	—
104	TD 151	195/-	„	Военизирани	—
105	TD 702	133/-	„	Тимари и др.	—
106	TD 521	239/-	„	„	—
107	TD 136	130/65	„	„	—
108	TD 416	357/-	„	„	Повторен
109	TD 723	1060/530	„	„	—
1	2	3	4	5	6
110	TD 55	77/-	„	„	—
111	TD 826	100/-	„	„	Анадол
112	TD 975	175/87	„	„	—

²⁵ Датата на отчета, представен от ръководителя на делегацията в ВОА – Истанбул, Ст. Андреев, е 14.01.1999 г. Тук са представени ксерокопията на регистри, представени успоредно със самия отчет в него.

²⁶ Това е основната част от група материали, поръчани след преглед от делегацията, начело със Ст. Андреев през декември 1998 г. Материалите са получени в отдела вероятно до края на 1999 г., но не откривам придружително писмо. Приемам датата, на която съм приключил с техния опис.

²⁷ Описът съдържа регистрация на хасове и тимари по днешните унгарски земи.

113	TD 325	45/-	„	Доганджии	–
114	Maliyeden Müdevver N 90	236/117	01.06.2001 ²⁸	Джизие	–
115	Mefkufat Kalemi N 244	44/22	„	Авариз	–
116	Mefkufat Kalemi N 310	40/17	„	„	–
117	Mefkufat Kalemi N 365	50/25	„	„	–
118	Mefkufat Kalemi N 265	10/5	„	„	–
119	Mefkufat Kalemi N 334	42/18	„	„	–
120	TD 317	101/51	„	Доганджии	Повторен
121	Djiziye muhasebe N 27	167/73	„	Джизие	Също
122	Muhime defteri N 88	197/96	„	Население	–
123	Maliyeden Müdevver N 236	143/58	„	Джизие	–
124	Mefkufat Kalemi N 46	335/154	„	Тимари и др.	Също
125	Maliyeden Müdevver N 525	92/24	„	„	Повторен
126	Maliyeden Müdevver N 1523	33/17	„	Джизие	–
127	TD 492	754/377	„	Тимари и др.	Също
128	Maliyeden Müdevver N 1109	55/27	„	Джизие	–
129	Maliyeden Müdevver N 1102	103/52	„	„	„
130	Maliyeden Müdevver N 1246	155/77	„	„	„
131	Maliyeden Müdevver N 1436	80/40	„	„	„
132	Maliyeden Müdevver N 1238	38/19	„	„	„
133	Maliyeden Müdevver N 282	243/120	„	„	„
134	Maliyeden Müdevver N 1277	32/14	„	Войнуци	„
135	Maliyeden Müdevver N 1196	106/41	„	Джизие	„
136	Maliyeden Müdevver N 1529	56/28	„	„	Повторен
137	Mad_d № 02557 ²⁹	12	22.07.2005	Данък овце	–
138	Mad_d № 02994	134 ³⁰	„	Джизие	Повторен
139	Mad_d № 03431	93 (47)	„	„	Повторен
140	Mad_d № 04023	199 (100)	„	„	Повторен
141	Mad_d № 14578	24 (12)	„	„	–
142	Mad_d № 14601	61 (30)	„	„	–
143	Mad_d № 14720	83(42)	„	„	–
144	Mad_d № 14750	55(28)	„	„	–
145	Mad_d № 14789	48(44)	„	„	–
146	Mad_d № 14834	30(15)	„	„	–
147	Mad_d № 14851	45(23)	„	„	–
148	Mad_d № 14863	27(14)	„	„	–

²⁸ Придружаващо писмо към тази поредна група документи вероятно е изготвено в ГУА на 05.11.2001 г. Описът им е завършен през м. август същата година.

²⁹ Това вероятно е поредицата, наречена Maliyeden Müdevver. Тук ще посочим съкращенията, с които колегите придружават електроните носители. Документите са записани на CD-R и както е видно, основната част от тях вече са били представени в библиотеката при предходни постъпления по обмена с ВОА.

³⁰ При повторно заснетите регистри вземам за броя на кадрите, представени при първоначалната им регистрация в НБКМ, а не броя на заснетите страници впоследствие. За новопоявилите се записвам броя на номерираните страници на всеки отделен регистър.

1	2	3	4	5	6
149	Mad_d № 14892	13(7)	„	„	Повторен
150	Mad_d № 14912	59(30)	„	„	–
151	Mad_d № 14917	51 (26)	„	„	Повторен
152	Mad_d № 14920	105 (53)	„	„	–
153	Mad_d № 14934	31 (16)	„	„	–
154	Mad_d № 14982	40 (20)	„	„	Повторен
155	Mad_d № 15121	8 (4)	„	„	–
156	Mad_d № 00103	35 (16)	„	Военни запас	–
157	Mad_d № 01244	172 (86)	„	Джизие	Повторен
158	Mad_d № 01396	98 (49)	„	„	–
159	Mad_d № 01420	20 (10)	„	„	–
160	Mad_d № 015649	131 (66)	„	Мита	–
161	TD № 050	284 (142)	„	Тимари и др.	Повторен
162	TD № 070	285 (144)	„	„	Повторен
163	TD № 077	840 (420)	„	„	Повторен
164	TD № 0160	233 (117)	„	„	Повторен
165	TD № 0224	62 (31)	„	Военни	Повторен
166	TD № 0311	118 (59)	„	Вакъфи и др.	Повторен
167	TD № 0452	368 (177)	„	Военни	Повторен
168	TD № 0467	236 (117)	„	„	Повторен
169	TD № 0483	760 (380)	„	Тимари и др.	–
170	TD № 0539	728 (364)	„	„	Повторен
171	TD № 0597	109 (54)	„	„	Повторен
171	От тях 149 описа еднократно заснети	24 067 бр. кадри	От тях 21211 – еднократно	2856 кадри заснети повече от 1 път	
	22 заснети повече от 1 път				

Вместо заключение: Без съмнение самият факт на придобиване на приблизително 50 хил. страници от османски документи, неизвестни на широката общественост, се случва „веднъж на сто години“. Дори един бегъл преглед на получаваните от архивите в Турция през последните няколко десетилетия османски документи представлява второто след края на 20-те години на ХХ в. (случая с „вагоните“) по количество постъпление на османски документални свидетелства. Това положение, от своя страна, очертава и затвърждава водещата роля на османския архив в София сред сродните хранилища в света. И макар че получените кадри едва ли достигат 10% от общия брой на османски документи в нашия архив (листовете), то по своето видово разнообразие нашият архив получава още по-значимо основание да е сред водещите османски архиви извън границите на дн. Турция. Подобно положение има несравними измерения в историческите изследвания от съвременната епоха, когато османистичните разработки получават повсеместно разпространение, превръщат османистиката в световна историческа парадигма. Това положение, от своя страна, придава тласък в развитието ѝ на българска почва

и продължава значимите достижения на поколението преди нас. Не са изолирани случаите, в които специалисти, които работят в Централна или Западна Европа, предпочитат да ползват първо архива от Националната библиотека в София преди да се отправят към Истанбул.

Освен в количествено отношение нашата архивна колекция се обогати с пълни по съдържание и различни по вид дефтери. Особено значение придоби следният факт, показван често от наша страна пред ръководството на нашите държавни архиви. При работата ми с нашите дефтери се оказа независимо от вида и степента на опазване, че в процентно отношение закупената от нашите търговци стара хартия в по-голямата си част представлява оригинали или копия на твърде ранни години, дори за класическата османска епоха/Средновековие.

Впрочем добрата основа за продължаване на сътрудничеството между двата архивни центъра в последните години доведе до тематичен подбор на османски регистров материал и съчетаване на ранни османски описи от София и Истанбул.

Разбира се, не на последно място новопридобитите османски документи, в частност постъпилите в нашия османски архив пълни като структура и по съдържание османски регистри, позволиха продължителна и плодотворна работа с десетки и вече стотици краеведи от малки и големи селища. Използването на историографски данни, които предлагат новопридобитите описи, позволи оформянето на различна представа за историческата съдба на десетки и вече стотици селища, преодоляване на редица митове и легенди, конкретизиране на въпроси, сред които имената на данъкоплатците, социалния им статус, селищната система, видовете и обема на събраните данъци и всички онези параметри на конкретния бит и душевност на местното население. Над 150 са само писмените справки, изготвени на базата на съдържашото се в документите (дефтерите), които, прибавени към самостоятелните по същество монографични разработки – самостоятелен палеографски преглед и историографски анализ – дават приблизителна представа за ролята на този архивистичен и извороведски акт в развитието на османистиката.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Архивни източници/извори

370 NUMARALI MUHÂSEBE-İ VİLÂYET-İ RÛM-İLİ DEFTERİ (937/1530). I. Paşa (Sofya) ve Vize Livâlari ile Sağkol Kazâlari (Edirne, Dimetoka, Ferecik, Keşan, Kızıl-ağac, Zağra-i Eski-hisâr, İpsala, Filibe, Tatar-bâzâri, Samakov, Üsküb, Kalkan-delen, Kırcova, Manastır, Pirlepe ve Köprülû). T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Yayın № 55. Ankara, 2001

Публикации

Гандев, Х. 1989 – Христо Гандев. Българската народност през XV век. София. [Hristo Gandev. Balgarskata narodnost prez XV vek. Sofia].

Георгиева, Ц. 1999 – Цветана Георгиева. Пространство и пространства на българите XV–XVII век. София. [Tsvetana Georgieva. Prostranstvo i prostranstva na balgarite XV–XVII vek. Sofia].

Градева, Р. 1988 – Росица Градева. О некоторых проблемах формирования османской системы управления (XIV – нач. XVI в.) – В: С. Орешкова и др. (ред.). Османская империя: государственная власть и социально-политическая структура. Москва: Мысль, 1988, 45–65. [Rositsa Gradeva. O nekotoryh problemah formirovaniya osmanskoj sistemu upravleniya (XIV – nach. XVI v.) – V: S. Oreshkova i dr. (red.). Osmanskaya imperiya: gosudarstvennaya vlast' i sotsial'no-politicheskaya struktura. Moskva: Mysl', 1988, 45–65].

Градева, Р. 1993 – Росица Градева. Административната система и провинциалното управление в българските земи през XV век. – Сб. Българският петнадесети век. София, 1993. [Rositsa Gradeva. Administrativnata sistema i provintsialnoto upravlenie v balgarskite zemi prez XV vek. – Sb. Balgarskiyat petnadeseti vek. Sofia, 1993].

Грозданова, Е. 2005 – Елена Грозданова. Българската османистика на границата на две столетия – приемственост и обновление. – ИПр., 2005, 1–2, 97–157. [Elena Grozdanova. Balgarskata osmanistika na granitsata na dve stoletia – priemstvenost i obnovenie. – IPr., 2005, 1–2, 97–157].

Димитров, С. 1968 – Страшимир Димитров. За датировката на някои регистри от XV век. – ИБИД, Т. 26, 1968. [Strashimir Dimitrov. Za datirovkata na nyakoi registri ot XV vek. – IBID, T. 26, 1968].

Димитров, С. 1973 – Страшимир Димитров. Мезрите и демографският колапс на българската народност през XV век. – Векове, 1973, кн. 6. [Strashimir Dimitrov. Mezrite i demografskiyat kolaps na balgarskata narodnost prez XV vek. – Vekove, 1973, kn. 6].

Имбър, К. 2000 – К. Имбър. Османската империя. 1300–1481 г. София. [K. Imbar. Osmanskata imperia. 1300–1481 g. Sofia].

Ковачев, Р. 1993 – Румен Ковачев. Сходства и различия в етнодемографските процеси на територията на днешна Северна България и Югозападните български земи през втората половина на XIX век. – Сб. Българският петнадесети век. Сборник с доклади за българската обща и културна история през XV век. София, 1999. [Rumen Kovachev. Shodstva i razlichia v etnodemografskite protsesi na teritoriyata na dneshna Severna Balgaria i Yugozapadnite balgarski zemi prez vtorata polovina na XIX vek. – Sb. Balgarskiyat petnadeseti vek. Sbornik s dokladi za balgarskata obshta i kulturna istoria prez XV vek. Sofia, 1999.]

Ковачев, Р. 1996 – Румен Ковачев. Новопостъпили османотурски описи като извор на социално-икономическото, историко-демографското, военно-административното и поселищно развитие на Никополския санджак през XVI век. – В: Българският шестнадесети век. Сб. Доклади. София, 1996, 220–244. [Rumen Kovachev. Novopostapili osmanoturski opisi kato izvor na sotsialno-ikonomicheskoto, istoriko-demografskoto, voenno-administrativnoto i poselishtno razvitie na Nikopolskia sandzhak prez XVI vek. – V: Balgarskiyat shestnadeseti vek. Sb. Dokladi. Sofia, 1996, 220–244].

Ковачев, Р. 2004 – Румен Ковачев. Селища и население на Поповския регион според новопостъпили османотурски регистри от втората половина на XVI век. (I част). – В: Сб. Попово в миналото. Т. 4. Култура и религия. Разград, 2004, 116–137. [Rumen Kovachev. Selishta i naselenie na Popovskia region spored novopostapili osmanoturski registri ot vtorata polovina na XVI vek. (I chast). – V: Sb. Popovo v minaloto. T. 4. Kultura i religia. Razgrad, 2004, 116–137.]

Ковачев, Р. 2005 а – Румен Ковачев. Селища и население на Поповския регион според новопостъпили османотурски регистри от втората половина на XVI век. (II част). –

В: Сб. Попово в миналото. Т. 4. Култура и религия. Разград, 2005. [Rumen Kovachev. Selishta i naselenie na Popovskia region spored novopostapili osmanoturski registri ot vtorata polovina na XVI vek. (II chast) – V: Sb. Popovo v minaloto. T. 4. Kultura i religia. Razgrad, 2005.]

Ковачев, Р. 2005 б – Румен Ковачев. Сведения за манастири по територията на Никополския санджак през XVI век в новополучени регистри на Османската данъчна система. – В: Библиотеката. Минало и настояще. Юбилеен сборник, посветен на 125-годишнината на НБ „Св. св. Кирил и Методий“. София, 2005. [Rumen Kovachev. Svedenia za manastiri po teritoriyata na Nikopolskia sandzhak prez XVI vek v novopolucheni registri na Osmanskata danachna sistema. – V: Bibliotekata. Minalo i nastoyashte. Jubileen sbornik, posveten na 125-godishninata na NB „Sv. sv. Kiril i Metodiy“. Sofia, 2005.]

Ковачев, Р. 2005 в – Румен Ковачев. Регистри от Истанбулския османски архив за Кюстендил, казата и санджака през XVI век. Част. I. – В: Известия на Исторически музей, Кюстендил. Т. X. 2005, 345–365. [Rumen Kovachev. Registri ot Istanbulskia osmanski arhiv za Kyustendil, kazata i sandzhaka prez XVI vek. Chast. I. – V: Izvestiya na Istoricheski muzey Kyustendil. T. X. 2005, 345–365].

Ковачев, Р. 2006 а – Румен Ковачев. Казата Берковица в началото на XVI век според нови сведения от османските архиви. – В: Сб. 110 години гр. Фердинанд и мястото му в българския Северозапад. Монтана, 2006, 32–52. [Rumen Kovachev. Kazata Berkovitsa v nachaloto na XVI vek spored novi svedenia ot osmanskite arhivi. – V: Sb. 110 godini gr. Ferdinand i myastoto mu v balgarskia Severozapad. Montana, 2006, 32–52].

Ковачев, Р. 2006 б – Румен Ковачев. Никополският санджак в началото на XVI век според регистър от Истанбулския османски архив. – ИПр., 3–4, 2006, 20–48. [Rumen Kovachev. Nikopolskiyat sandzhak v nachaloto na XVI vek spored registar ot Istanbulskia osmanski arhiv. – IPPr., 3–4, 2006, 20–48.]

Ковачев, Р. 2006 в – Румен Ковачев. Нови свидетелства за Карлово и региона в регистри от Истанбулския османски архив – XVI век. – В: Сб. Обществени и религиозни сгради XV–XIX. Материали от национална научна конференция. София: Изд. на НБ „Св. св. Кирил и Методий“, 11–27. [Rumen Kovachev. Novi svidetelstva za Karlovo i regiona v registri ot Istanbulskia osmanski arhiv – XVI vek. – V: Sb. Obshtestveni i religiozni sgradi XV–XIX. Materiali ot natsionalna nauchna konferentsia. Sofia: Izd. na NB „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 11–27.]

Ковачев, Р. 2007 а – Румен Ковачев. За хората в едно българско краище – Чепинската котловина през XVI век. – В: Общуване с Изтока. Сборник, посветен на юбилея на Ст.н.с. I ст. д-р С. Кендерова. София, 2007, 238–258. [Rumen Kovachev. Za horata v edno balgarsko kraishite – Chepinskata kotlovina prez XVI vek. – V: Obshtuvane s Iztoka. Sbornik, posveten na yubileya na st.n.s. I st. d-r S. Kenderova. Sofia, 2007, 238–258].

Ковачев, Р. 2007 б – Румен Ковачев. За хората в едно българско селище – Девин през XVI век. – В: Rhodopica, Год. IV, кн. 1 (2007), 217–231. [Rumen Kovachev. Za horata v edno balgarsko selishte – Devin prez XVI vek. – V: Rhodopica, god. IV, kn. 1 (2007), 217–231.]

Ковачев, Р. 2007 в – Румен Ковачев. Селища и население в новата каза Разград от XVI век. – В: Сб. Изследвания в памет на акад. Янани Явашов. София, 2007, 83–123. [Rumen Kovachev. Selishta i naselenie v novata kaza Razgrad ot XVI vek. – V: Sb. Izsledvania v pamet na akad. Yanani Yavashov. Sofia, 2007, 83–123].

Ковачев, Р. 2008 – Румен Ковачев. Поселищна картина и етнодемографски процеси в границите на Видинския санджак през втората половина на XV в. – В: История и историография. Сборник в чест на проф. д-р Мария Велева. София, 2008, 54–72. [Rumen

Kovachev. Poselishtna kartina i etnodemografski protsesi v granitsite na Vidinskiya sandzhak prez vtorata polovina na XV v. – V: Istoria i istoriografia. Sbornik v chest na prof. d-r Maria Veleva. Sofia, 2008, 54–72].

Ковачев, Р. 2009 – Румен Ковачев. Администрация в действие или как был составлен сборник опис TD 370? – В: Сборник материалы „Османските регистри – извор за историята на Балканите XV–XIX век“. София, 2009, 125–145. [Rumen Kovachev. Administratsia v deystvie ili kak bil sastaven sborniyat opis TD 370? – V: Sbornik materialy „Osmanskite registri – izvor za istoriyata na Balkanite XV–XIX vek“. Sofia, 2009, 125–145].

Мутафчиева, В. 1994 – Вера Мутафчиева. Османска социално-икономическа история. Сборник изследвания. София, 1994. [Vera Mutafchieva. Osmanska sotsialno-ikonomicheska istoriya. Sbornik izsledvaniya. Sofia, 1994].

Радушев, Е. 1997 – Евгени Радушев. Османската гранична периферия (серхад) в Никополския вилает през първата половина на XVI в. – В: Сб. Българският XVI век. София, 1997, 187–215. [Evgeni Radushev. Osmanskata granichna periferia (serhad) v Nikopolskiya vilayet prez parvata polovina na XVI v. – V: Sb. Balgarskiyat XVI vek. Sofia, 1997, 187–215.]

Никополската битка... – Сборник 1396. Никополската битка в съдбата на България, Балканите и Европа. Съст. и ред. чл.-кор. проф. В. Гюзелев. София, 1999. [Sbornik 1396. Nikopolskata bitka v sadbata na Balgaria, Balkanite i Evropa. Sast. i red. chl. kor. prof. V. Gyuzelev. Sofia, 1999.]

Тодоров, Н. 1975 – Николай Тодоров. Балканският град. София. [Nikolay Todorov. Balkanskiyat grad. Sofia.]

Цветкова, Б. 1956 – Бистра Цветкова. Принос към изучаване на турския феодализъм в българските земи през XV–XVI век. – Известия на Института за българска история. Т. VI. [Bistra Tsvetkova. Prinos kam izuchavane na turskia feodalizam v balgarskite zemi prez XV–XVI vek. – Izvestia na Instituta za balgarska istoria. T. VI. 1956].

Gradeva, R. 2004 – R. Gradeva. Rumeli under the Ottomans, XVth–XVIIIth centuries: institutions and communities. Istanbul, 368 p.

Gradeva, R. 2008 – R. Gradeva. War and peace in Rumili: XVth to beginning of XIXth century. Istanbul, 332 p.